

TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNO-HISTORIJSKE BAŠTINE NA PRIMJERU NEKROPOLA STEČAKA U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOM KANTONU

Haris Jahić

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Odsjek za geografiju
Zmaja od Bosne 33-35, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
haris-jahic@hotmail.com

Hercegovačko-neretvanski kanton izuzetno je bogat atributivnim društvenim elementima geografske sredine koji mogu da se valorizuju u turističke svrhe, od kojih se posebno mogu izdvojiti Stari most i urbano jezgro Starog grada u Mostaru, brojna arheološka nalazišta (Mogorjelo, Gabela, Daorson i dr.), nekropole stećaka „razasute“ po cijeloj teritoriji turističke destinacije, sakralni objekti triju najzastupljenijih religija u Bosni i Hercegovini, stambena i graditeljska baština iz osmanskog i austrougarskog perioda i sl. Ukoliko se u ovu klasifikaciju uključe brojne kulturne, sportske i vjerske manifestacije, nemali broj muzeja, galerija i zbirki, sa sigurnošću se može govoriti o ogromnom turističkom potencijalu kojeg turistička destinacija Hercegovačko-neretvanskog kantona ima. Pored Međugorja u kojem je najrazvijeniji vjerski turizam, kao podtip kulturnog turizma, potrebno je posebno istaknuti Mostar, kao centar kulturnog turizma.

Među najznačajnije društvenogeografske turističke atrakcije, na osnovu kojih se može kvalitativno poboljšati i obogatiti turistička ponuda Hercegovačko-neretvanskog kantona, ubrajaju se stećci, kao poseban tip nadgrobnih spomenika karakterističnih za područje srednjovjekovne Bosne. U ovom radu je prezentirana metoda turističke valorizacije, poznata u turističkogeografskoj literaturi kao Hilary du Cros model. Ovom metodologijom obuhvaćeno je 39 nekropola stećaka, proglašanih za nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *Hercegovačko-neretvanski kanton, stećak, nekropole, turistička valorizacija, Hilary du Cros model, matrice tržišne privlačnosti i robustnosti*

TOURIST VALORIZATION OF CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE ON THE EXAMPLE OF MEDIEVAL TOMBSTONES (STEĆAK) IN THE HERZEGOVINA-NERETVA CANTON

Haris Jahić

University of Sarajevo, Faculty of Science, Department of geography
Zmaja od Bosne 33 – 35, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
haris-jahic@hotmail.com

Herzegovina-Neretva Canton is extremely rich with attributive social elements of geographic environment that can be valorized for tourism purposes. Particularly we can extract the Old Bridge and the urban center of the Old Town in Mostar, numerous archaeological sites (Mogorjelo, Gabela, Daorson, etc.), the necropolis of stećaks "scattered" throughout the territory of a tourist destination, sacred objects of three most common religion in Bosnia and Herzegovina, residential and architectural heritage from

the Ottoman and Austro-Hungarian period etc. If this classification includes many cultural, sports and religious events, numerous museums, galleries and collections, we can certainly talk about the immense tourism potential which tourism destination Herzegovina-Neretva Canton has. In addition to Medjugorje which is the most developed religious tourism, as a subtype of cultural tourism, it is necessary to point out a Mostar, as a center of cultural tourism.

Among the most significant social tourist attractions, on the basis of which can be qualitatively improve and enrich the tourist offer of Herzegovina-Neretva Canton, it is necessary to point out on stećak, as a special type of tombstones typical of the area of medieval Bosnia. This paper presents a method of tourist valorization, known in the literature as Hilary du Cros model. This methodology included 39 necropolis, declared as national monuments of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *Herzegovina-Neretva Canton, stećak, necropolis, tourist evaluation, Hilary du Cros model, matrix of market attractiveness and robustness*

UVOD

INTRODUCTION

U skladu sa različitim definicijama kulture i kulturnog naslijeđa određenih naroda i područja, različiti autori različito definišu pojam kulturne turističke atrakcije i kulturnog turizma uopće. Shvatanje pojma kultura, kulturna baština i kulturni turizam, mijenjao se kroz historiju čovječanstva. Na Skupštini Svjetske turističke organizacije (UNWTO) održanoj 28. juna 1985. godine u Sofiji usvojena je tzv. Deklaracija o zaštiti i promociji prirodne, kulturne i historijske baštine radi korištenja u turističke svrhe. Deklaracija navodi da kulturna baština jednog naroda podrazumijeva djela njegovih umjetnika, arhitekata, kompozitora, pisaca i filozofa, djela nepoznatih autora koja su postala sastavnim dijelom narodnoga bogatstva i ukupnost vrijednosti koje daju životni smisao. To su djela materijalnog i nematerijalnog porijekla koja izražavaju kreativnost određenoga naroda, kao što su jezik, muzika, običaji, vjerovanja, mjesta i historijski spomenici, književnost, umjetnička djela, arhivi i biblioteke. Nova je komponenta koja se pojavljuje u prethodnoj definiciji nematerijalno historijsko naslijeđe koje podrazumijeva, npr., folklor, zanate, tehničke profesije i druge profesije tradicionalnog tipa, predstave, običaje, narodne festivale, priredbe, obrede i razne manifestacije.

Univerzalna definicija kulture, kao osnove za razvoj kulturnog turizma, ne postoji što su dokazali A. L. Kroeber i C. Kluckhohn, koji su 1952. godine, izdvojili čak 257 definicija koje označavaju pojam kulture. (A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, 1952.) Kako kulturni turizam u sebi objedinjuje pojmove kultura i turizam, sasvim je jasna problematika koja se veže za pojmovno određenje ove vrste turističke djelatnosti. Složenost same definicije kulture odražava se na teškoće u definisanju kulturnog turizma i rezultat je brojnih definicija kulturnog turizma. Svjetska turistička organizacija (UNWTO, 1985.) definisala je kulturni turizam kao putovanja motivirana kulturom poput studijskih, pozorišnih i kulturnih tura, putovanja na festivale i slična događanja, posjete historijskim lokalitetima i spomenicima, putovanja kako bi se proučavala priroda, folklor ili umjetnost, te hodočašća. Često se pod pojmom kulturni turizam podrazumijeva takva vrsta turizma u kojem su meta turističkih

posjeta muzeji, izložbe, koncerti, ili je takva vrsta turizma vezana uz materijalnu baštinu, od velikih religijskih spomenika do svjetovne arhitekture. (E. Hrabovski-Tomić, 2008.) Druga grupa autora predložila je definiciju sa stajališta doživljaja posjetitelja tokom boravka u destinaciji. P. Brokensha i H. Guldborg definisali su kulturni turizam kao putovanja pojedinaca koji žele upoznati lokalno stanovništvo, naučiti nešto o njihovoj kulturi i životu, idu na putovanje radi obrazovanja i širenja vlastitih horizonta, posjećuju kulturna događanja, intenzivno putuju kako bi doživjeli bogatstvo kulturnih i prirodnih atrakcija, te su u potrazi za autentičnim, informiranim, kvalitetnim iskustvom u koje se aktivno uključuju (P. Brokensha, H. Guldborg, 1992.). Međutim, ove su definicije kritizirane kao toliko sveobuhvatne da gotovo sve i posvuda postaje kulturni proizvod, a gotovo svi turisti postaju kulturni turisti (J. Craik 1995.). Prema stajalištu Međunarodnog savjeta kulturnih spomenika (The International Council on Monuments and Sites – ICOMOS) kulturni turizam se definiše kao oblik turizma čija je svrha, između ostalog, otkrivanje turističkih spomenika i lokaliteta. Zbog toga on ima pozitivan učinak na iste, utoliko što doprinosi njihovom održavanju i očuvanju. (ICOMOS, 2008.) U savremenoj turističkoj literaturi je najprihvaćenija definicija koju je predstavio G. Richards 1996. i glasi: „Kulturni turizam označava kretanje ljudi koje je uzrokovano kulturnim atrakcijama izvan njihovog uobičajenog mjesta stanovanja, sa namjerom sakupljanja novih informacija i iskustava, kako bi zadovoljili svoje kulturne potrebe“. Ova definicija, bez obzira na svoju kvalitetu, ipak nije potpuna, jer pri turističkim kretanjima postavlja kao primarnu kulturnu turističku atrakciju. Kulturna motivacija može biti i sekundarna, jer turist može da posjeti određenu destinaciju iz sasvim drugih razloga, a usputno učestvovati u kulturnom životu lokaliteta i na taj način ispuniti funkciju kulturnog turista.

Prema podacima Svjetske turističke organizacije 37% svih međunarodnih putovanja uključuje neku vrstu kulturne aktivnosti, dok prema drugim smatra se da čak 70% međunarodnih putovanja može ubrojiti u ovu kategoriju (G. Richards 1996.). Kulturni turizam, je za razliku od ostalih vrsta turizma specijalnih interesa, izrazito kompleksan. Kulturni turizam podrazumijeva široku paletu turističkih aktivnosti, od posjeta kulturno-historijskim spomenicima, preko obilaska muzeja i galerija, prisustvovanja koncertima, kulturnim i sportskim manifestacijama, sve do upoznavanja lokalne kulture i običaja. Kulturni turizam generator je održivog razvoja, jer omogućuje da mjesta koja nisu isključivo turistička, osmišljenim razvojnim strategijama koje se temelje na lokalnim društvenogeografskim atrakcijama, postanu zanimljiva turistima, ali i lokalnom stanovništvu. Drugim riječima, lokalne vrijednosti, zahvaljujući upravo kulturnom turizmu, mogu postati zanimljive turistima, te se na taj način turističke destinacije obogaćuju kulturnim sadržajima i postaju atraktivne lokalnom stanovništvu. Kultura je uvijek zanimljiva, ali je ključni problem kako oživjeti i aktivirati njene potencijalne atrakcije. Nije dovoljno da te društvenogeografske atrakcije postoje, one moraju biti dostupne, privlačne i atraktivne potencijalnim turistima.

KULTURNA BAŠTINA HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOG KANTONA CULTURAL HERITAGE OF HERZEGOVINA-NERETVA CANTON

Hercegovačko-neretvanski kanton/županija relativno je mlada horološka kategorija i rezultat je niza političkih procesa koji su formirali pravni okvir nastanka ove administrativno-političke jedinice. Vašingtonskim sporazumom, potpisanim 29. februara

1994. godine, uspostavljena je Federacija Bosne i Hercegovine, kao entitet sa deset kantona na kojima počiva političko-teritorijalni i administrativni ustroj Federacije Bosne i Hercegovine. Na sjednici Ustavotvorne skupštine Federacije Bosne i Hercegovine, održane 30. marta 1994. godine, usvojen je Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, koji je stupio na snagu danom donošenja. Posmatrajući sa normativno-pravnog i političkog aspekta proces stvaranja Federacije Bosne i Hercegovine i Hercegovačko-neretvanskog kantona završen je 21. novembra 1995. godine u Dejtonu (Sjedinjene Američke Države), odnosno 14. Decembra 1995. godine u Parizu, potpisivanjem Općeg okvirnog mirovnog sporazuma u Bosni i Hercegovini. Hercegovačko-neretvanski kanton obuhvata površinu od 4401,0 km² i kao takav drugi je po veličini u Federaciji Bosne i Hercegovine. O relativno velikoj površini kantona najbolje govore postotni pokazatelji udjela površine kantona unutar Federacije, odnosno Bosne i Hercegovine u cjelini. Hercegovačko-neretvanski kanton, u ukupnoj površini Federacije Bosne i Hercegovine, učestvuje sa 16,86%, odnosno sa 8,6% u ukupnoj površini Bosne i Hercegovine. Kanton obuhvata devet općina, a njegovo sjedište je Mostar. Hercegovačko-neretvanski kanton zahvata krajnji južni i jugozapadni dio Bosne i Hercegovine, koja u regionalnom pogledu čini gotovo ukupan dio Mediteranske ili Niske Hercegovine.

Turistička destinacija Hercegovačko-neretvanskog kantona izuzetno je bogata atributivnim društvenim elementima geografske sredine koji mogu da se valorizuju u turističke svrhe, bilo da se radi o kulturno-historijskim spomenicima, svetištima, sakralnim objektima, muzejima, umjetničkim, vjerskim ili sportskim manifestacijama. Pored Međugorja u kojem je najrazvijeniji vjerski turizam, kao podtip kulturnog turizma, potrebno je posebno istaknuti Mostar, kao centar kulturnog turizma. Široka je paleta različitih atributivnih društvenih elemenata koji se mogu valorizovati za razvoj kulturnog turizma u Hercegovačko-neretvanskom kantonu. Njegovu atraktivnost kao turističkog odredišta određuju specifični prirodni, multikulturološki, multireligijski, historijski i demografski faktori.

SREDNJEVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI - STEĆCI MEDIEVAL TOMBSTONES – STEČAK

Prema Lj. Mihiću, 1985. pod pojmom stećak misli se na srednjevjekovni nadgrobni spomenik građen od kamena, bez obzira da li su klesani od ploče, sanduka, sanduka sa postoljem, stuba ili krstače, ili su nepravilnog oblika, odnosno amorfno izgleda, bez obzira da li na svojim pločama imaju kakve ukrase i natpise. Sinonimi za stećak su i nazivi bilig (bilizi), kami (kamenovi), mramor (mramorovi) i drugi. Karakteriše historiju srednjovjekovne bosanske države i njenih susjednih krajeva.

Tabela 1. Komparativni pregled broja stećaka u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori
Table 1. A comparative overview of the number of stećaks in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia and Montenegro

Država	Ploča	Sanduk	Sljemenak	Stub	Krstača	Amorfni	Ukupno
Bosna i Hercegovina	12734	37312	5437	2466	305	293	58547
Srbija	843	338	196	131	6	361	1875
Hrvatska	1511	1583	147	3	9	0	3253
Crna Gora	455	1975	93	26	4	250	2803

Sve općine u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom sedam sjevernih graničnih općina, u svojim granicama posjeduju stećke. Na teritoriji naše države do sada je evidentirano 2612 lokaliteta sa stećcima, sa ukupno 58547 pojedinačnih spomenika. Najviše je stećaka u obliku sanduka (37312), zatim ploča (12734), sljemenaka (5437), stubova (2466), krstača (305) i amorfnih stećaka (293) (Š. Bešliagić, 1971.). Analizom tabele 1. jednostavno se da zaključiti da su stećci, kao nadgrobni spomenici, najkarakterističniji za područje srednjovjekovne bosanske države. Ovi specifični kulturno-historijski spomenici u svijetu se jedino mogu sresti u našim krajevima. Otuda i potiče mogućnost crpljenja turističke atrakcije i mogućnosti valorizacije za razvoj, prevashodno, kulturnog turizma. Društveno politički faktor ovdje je zakazao, te se na očuvanju, zaštiti i turističkoj promociji ovog kulturno-historijskog spomenika uradilo vrlo malo. Prema nekim procjenama, čak 20% od ukupnog broja stećaka u Bosni i Hercegovini je uništen, potopljen ili nestao, te u skladu s tim ne ponderira ukupan broj stećaka predstavljen u tabeli.

Sl. 1. „Vojvodske figure“, na dva sljemenaka i jednom sanduku ukrašene su figurama s uzdignutom rukom, velikom šakom i prstima. Ovi ukrasi postali su svojevrsni zaštitni znak nekropole Radimlja kod Stoca i stećaka u Bosni i Hercegovini.

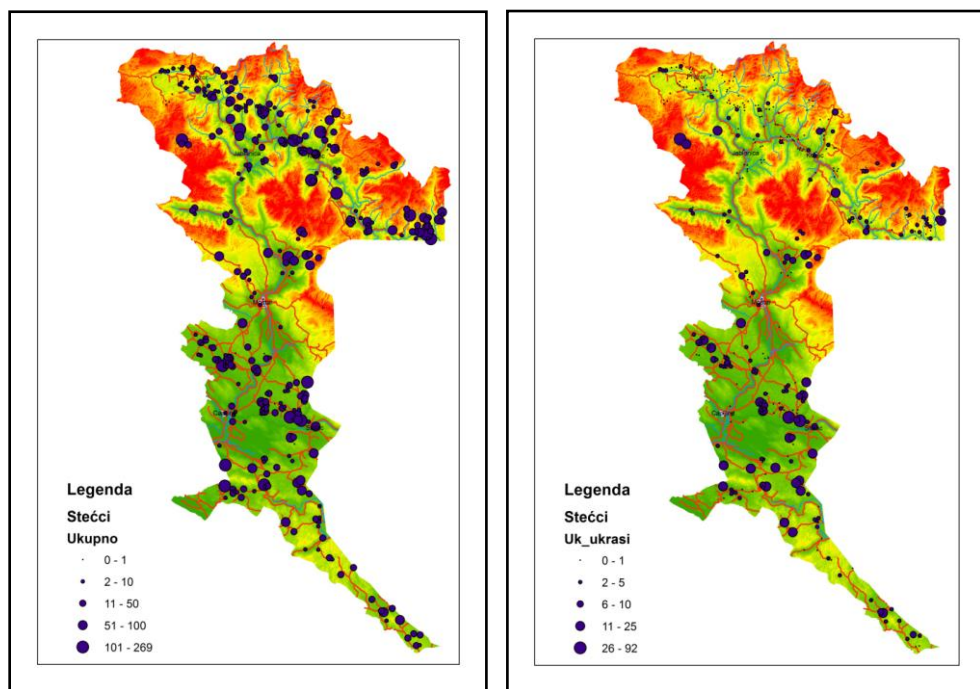
Fig. 1. “Duke's figures”, two, so called, sljemenaks and one chest decorated with figures with raised hand, a large fist and fingers. These ornaments have become a sort of trademark of necropolis Radimlja, Stolac and stećak tombstones in Bosnia and Herzegovina.

kao što su: konglomerati, filiti i graniti, sve zavisno od područja i uslova koji su dozvoljavali korištenje određene vrste stijene. Pored različitog shvatanja pojam stećak od materijala od kojih su klesani postoji razlika i u gledanju na oblike stećaka. Oni su prema obliku veoma brojni i prikazuju ogromno bogatstvo i raznovrsnost umjetničkog izražavanja, majstora koji su ih stvarali.

Prema najprihvatljivijoj sistematizaciji stećaka, ovi nadgrobni spomenici se dijele na ležeće i stojeće. Osnovni oblici stećaka, s obzirom na ovu sistematizaciju, su slijedeći: ploča, sanduk, sanduk sa postoljem, sljemenjak, sljemenjak sa postoljem, stub i krstača. Ploča je

U dosadašnjoj literaturi uočljive su izvjesne razlike u gledanju na pojam stećka. Tako mnogi autori nisu uzimali u obzir neobrađene ili samo istesane spomenike, naročito ploče, dok su neki u tome pogledu bili neodlučni, s obzirom na okolnost da takvih spomenika ima i izvan naše zemlje. Neki autori u nadgrobne spomenike u obliku krsta (krstače) nisu ubrajali u stećke, dok su neki takve oblike uzimali u obzir samo u slučaju kada oni zajedno sa stećkom u obliku sanduka predstavljaju jedan spomenik. Stećci, prema usvojenoj klasifikaciji, moraju biti klesani od kamena. S obzirom da su stećci najrasprostranjeniji u Hercegovini, pa time i u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, pretežno je korišten kredni krečnjak, jer je ova vrsta stijene u ovim područjima najviše zastupljena. Pored krečnjačkih stećaka postoje i oni koji su klesani od drugih stijena

najčešće pravougli paralelopiped do 30 cm visine. Gledano na oblik njene horizontalne projekcije, ploča ima svoje brojne varijante. Osim toga, ona može biti takozvana dvostruka (za dva ukopa), može imati postolje, može biti kombinovana sa krstačom i može biti neobrađena. Sanduk se, takođe, najčešće javlja kao pravougli paralelopiped, ali sa preko 30 cm visine. Može biti običan ili visok, također sa više varijanti (vertikalne strane skošene prema dole, čeona strana na svod itd.). Osim toga, sanduk može imati oblik kvadra, može biti dvostruki (kao i ploča), kombinovan sa krstačom, zatim može imati oblik šesterostrane prizme i može biti neobrađen. Sanduk sa postoljem je obično pravougli paralelopiped, ali može biti i šesterostrana prizma, zatim može biti dvostruk i dvostrukokombinovan, sve opet sa svojim varijantama. (Š. Bešlagić, 1971.) Sljemenjak je najčešće peterostrana prizma sa krovom na dvije vode, sa više varijanti, a može biti i dvostruk i dvostruk-kombinovan sa sandukom. Slično je i sa sljemenjakom sa postoljem.

Sl. 2. i 3. Karta razmještaja nekropola stećaka (lijevo) i ukrašenih primjeraka ovog nadgrobnog spomenika (desno)

Fig. 2 and 3. Map of deployment of necropolis in Herzegovina-Neretva Canton (left) and decorated specimen of these tombstone (right)

Stub se javlja ili kao paralelopiped ili kao kvadar, slično uspravljenoj ploči ili sanduku, a ima i slučajeva uspravljenog sljemenjaka. Osim toga, on može biti amorfan. I krstača ima više vrsta: jednakih krakova, sa drugačije oblikovanim gornjim krakom, nerazvijena krstača i kombinovana sa pločom ili sa sandukom; sve sa svojim podvrstama.

Sa turističkog aspekta, eventualnim posjetiocima i turistima daleko su atraktivniji stećci koji na sebi imaju različite vrste ukrasa, jer se u skladu s tim povećava i umjetnička

vrijednost ovih nadgrobnih spomenika. Ukrasi na stećcima međusobno se veoma razlikuju, te se može govoriti o pet različitih grupa motiva: religiozni i socijalni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i, tzv., čisti ornamenti. (P. Anđelić, 1984.) Oblik stećka koji se najviše koristio za reljefno ukrašavanje predstavljen je krstačom. Nakon krstača najukrašeniji su sljemenaci, zatim stubovi, sanduci, te ploče. Amorfni stećci uglavnom nisu ukrašavani sa bilo kakvim umjetničkim izrazom.

Uzimajući u obzir gore navedene činjenice, te faktore privlačnosti koje imaju naročito ukrašeni stećci za potencijalne turiste, sa sigurnošću se može ustvrditi da Hercegovačko-neretvanski kanton ima najpovoljnije karakteristike. Bez obzira da li je riječ o stećcima ili ukrašenim primjercima ovih spomenika Hercegovačko-neretvanski kanton ima najviše apsolutne i relativne iznose unutar Bosne i Hercegovine, ali i regije u cjelini. Analizom brojne literature, te vlastitim istraživanjima utvrđen je konačan broj, lokalitet i vrsta stećaka, te tipovi ukrasa po pojedinim vrstama stećaka. U skladu sa dobijenim podacima izvršeno je kartiranje ovih nadgrobnih spomenika u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, te sačinjena baza podataka u ArcMap softveru, za sva potencijalna buduća istraživanja, a koju je moguće učiniti dostupnom za javnost kroz korištenje Google Earth servisa.

Prema ovim istraživanjima na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona evidentirano je više od devet hiljada stećaka (9046 primjeraka). Površina Hercegovačko-neretvanskog kantona iznosi 4401 km², što čini oko 8,6% od ukupne površine Bosne i Hercegovine. Kada se, s druge strane, posmatra ukupan broj stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu i relativni udio u ukupnom broju stećaka u Bosni i Hercegovini, on je gotovo duplo veći i iznosi 15,5%. Vrlo su slični pokazatelji kada se govori i o broju nalazišta stećaka. Na teritoriji Bosne i Hercegovine evidentirano je 2612 lokaliteta, dok se u Hercegovačko-neretvanskom kantonu stećci mogu pronaći na 376 lokaliteta, što čini relativni udio od 14,4%. Samo na osnovu ovih podataka vrlo jasno se stiče uvid da istraživano područje ima najizraženije potencijalne atrakcije za razvoj kulturnog turizma u odnosu na sve ostale dijelove Bosne i Hercegovine. Kada se ovome pridruže i podaci o broju ukrašenih stećaka, kojih je najviše u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, očita je komparativna prednost ovog dijela Bosne i Hercegovine u odnosu na ostatak države. Kada se kompariraju podaci o broju stećaka u okviru istraživane destinacije sa istim u zemljama okruženja, važno je istaći da u Hercegovačko-neretvanskom kantonu ima više primjeraka ovih nadgrobnih spomenika nego li ih imaju sve zemlje u okruženju zajedno (HNK – 9046, Srbija, Hrvatska i Crna Gora zajedno – 7931). Navedeni pokazatelji upućuju na izražen turistički potencijal u ovom segmentu.

Najveći broj stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu ima općina Konjic sa gotovo tri hiljade primjeraka. Po ukupnom broju stećaka općina Konjic se u okviru Bosne i Hercegovine nalazi na drugom mjestu odmah iza općine Nevesinje. Na drugom i trećem mjestu, u granicama Kantona, nalazi se općina Mostar sa 1208, odnosno općina Stolac sa 1152 stećka. Ovo su ujedno jedine tri općine koje imaju više od hiljadu primjeraka ovih nadgrobnih spomenika. Nakon njih na ljestvici se nalazi Neum sa 887, zatim Prozor sa 811, Čitluk sa 638, Ravno sa 619, te Čapljina sa 370 stećaka. Najmanji broj stećaka, njih 366, ima općina Jablanica.

Kada se govori o broju nalazišta nekropola i pojedinačnih primjeraka stećaka i ovdje prednjači općina Konjic sa 118 lokaliteta. Ovo je jedina općina u Hercegovačko-neretvanskom kantonu koja ima više od stotinu lokaliteta sa stećcima. Po broju lokaliteta na

drugom mjestu se nalazi općina Prozor sa 63 nalazišta. Za razliku od ukupnog broja stećaka, po broju lokaliteta općina Mostar sa 40 nalazišta nalazi se na trećem mjestu, nakon koje slijede općine: Stolac sa 32, Čitluk sa 29, Ravno sa 27, Čapljina sa 26 i Neum sa 21 lokalitetom. I u ovom segmentu turističkih atrakcija općina Jablanica se nalazi na začelju sa samo 20 lokaliteta sa stećcima.

Karakteristika prostornog razmještaja ukrašenih stećaka na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona je njihova veća brojnost na lijevoj obali Neretve, te u njegovim središnjim i južnim krajevima. Najviše ih ima u općini Stolac, 280, što čini gotovo četvrtinu ukupno ukrašenih stećaka u okviru istraživanog područja (24,9%). Općina Konjic, iako ima daleko najviše stećaka, nalazi se na drugom mjestu po broju ukrašenih, 166, što čini 14,8% od ukupno ukrašenih stećaka. Na trećem mjestu se nalazi općina Neum sa 160 ili 14,2%, zatim općina Mostar sa 146 ili 13,0%, te Ravno sa 107 ili 9,5% od ukupno ukrašenih stećaka na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona. Preostale općine imaju manje od 100 ukrašenih stećaka i to: općina Čitluk 86 ili 7,7%, općina Čapljina 79 ili 7,0%, općina Jablanica 53 ili 4,7%, te općina Prozor 47 ili 4,2%. Ako se uzme u obzir da su potencijalnim turistima najprivlačnije nekropole sa više od 50 setećaka, te su k tome još i ukrašene, iz prethodnih podataka se može zaključiti da općina Stolac ima najizraženije turističke atrakcije. S druge strane općina Jablanica sa najmanjim brojem stećaka i nekropola, te djelomično i brojem ukrašenih primjeraka ovog nadgrobnog spomenika nalazi se na dnu ljestvice unutar Hercegovačko-neretvanskog kantona.

Tabela 2. Ukupan broj nalazišta, broj vrsta, oblika i ukrasa na stećcima po općinama i Hercegovačko-neretvanskom kantonu

Table 2. The total number of sites, the number of types, shapes and decorations on the tombstones in municipalities and Herzegovina-Neretva Canton

Općina	Ukupan broj nalazišta	Oblici stećaka						Ukrasi na stećcima					
		Ploče	Sanduci	Sijemenac	Krstače	Stubovi	Ukupno	Ploče	Sanduci	Sijemenac	Krstače	Stubovi	Ukupno
Prozor	63	75	669	48	1	18	811	0	21	21	0	5	47
Jablanica	20	123	230	13	0	0	366	7	36	10	0	0	53
Konjic	118	214	2548	220	12	1	2995	10	78	73	4	1	166
Mostar	40	298	880	18	12	0	1208	32	95	9	10	0	146
Stolac	32	196	867	73	16	0	1152	52	171	48	9	0	280
Čitluk	29	56	556	23	3	0	638	14	57	13	2	0	86
Čapljina	26	85	259	13	11	2	370	14	47	8	8	2	79
Neum	21	285	553	45	4	0	887	17	112	27	4	0	160
Ravno	27	243	367	2	4	3	619	17	83	2	3	2	107
HNK	376	1575	6929	455	63	24	9046	163	700	211	40	10	1124

Bosna i Hercegovina tek u novije vrijeme pruža veće napore u zakonskoj regulativi s ciljem zaštite ovih iznimno važnih kulturno-historijskih spomenika. U skladu s tim početkom milenija do danas Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila je 39 nekropola ili pojedinačnih primjeraka stećaka za nacionalne spomenike na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona. Podaci o nekropolama stećaka i dokumentima o proglašenju nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine predstavljene su u tabeli 3.

Najveći značaj, kao potencijalne atrakcije, imaju nekropole koje se nalaze na Tentativnoj listi UNESCO-a. Zajedničkom nominacijom država Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Crne Gore sa teritorija naše države nominovane su 22 nekropole stećaka, od čega je sa teritorija Hercegovačko-neretvanskog kantona nominovano četiri i to: Radimlja i Boljuni općina Stolac, Grčka glavica u selu Biskup općina Konjic i Dugo polje na Blidinju općina Jablanica.

Tabela 3. Nekropole stećaka i brojevi rješenja kojim su proglašene nacionalnim spomenicima na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona

Table 3. Necropolis and numbers of decisions which declared them as a national monument in the territory of Herzegovina-Neretva Canton

Stećci	Općina	Objavljeno u / Rješenje Komisije
Nekropola stećaka I i II Boljuni	Stolac	"Službeni glasnik BiH", broj 40/02. Broj: 01-276/02 06. novembra 2002. godine
Nekropola stećaka Radimlja	Stolac	"Službeni glasnik BiH", broj 40/02. Broj: 01-275/02 06. novembra 2002. godine
Nekropola stećaka Dugo Polje na Blidinju	Jablanica	"Službeni glasnik BiH", broj 21/04. Broj: 05.1-2-1046/03-4 20. januara 2004.godine
Nekropola stećaka Grčka glavica i ostaci crkve u selu Biskup	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 47/04. Broj: 05.1-2-1073/04-1 7. maja 2004.godine
Nekropola stećaka Risovac	Jablanica	"Službeni glasnik BiH", broj 12/06. Broj: 05.1-02-231/05-4 9. novembra 2005. godine
Nekropola stećaka Ponor	Jablanica	"Službeni glasnik BiH", broj 12/06. Broj: 05.1-02-245/05-3 9. novembra 2005. godine
Nekropola stećaka Kaursko groblje (Ciklice) i Brdo u Vrbljanima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 18/09. Broj: 05.2-2-221/05-2 17. maj 2006.godine
Nekropola stećaka Kaursko groblje u Borcima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 42/06. Broj: 05.2-02-258/04-3 15. marta 2006. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Križevac u Doljanima	Konjic	„Službeni glasnik BiH“, broj 18/09. Broj: 05.2-2-313/05-2 17. maj 2006.godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Boškailovih kuća (Glavica i Haremi), zaselak Brdo	Stolac	„Službeni glasnik BiH“ br.53/08. Broj: 05.2-2-78/06-4 5. juli, 2006.godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Boškailovih kuća (Radan krst), zaselak Brdo	Stolac	„Službeni glasnik BiH“ br.53/08. Broj: 05.2-2-137/06-2 5. juli 2006. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Pogrebница u zaseoku Brdo	Stolac	„Službeni glasnik BiH“ br.53/08. Broj: 05.2-2-138/06-2 5. juli 2006.godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Perića njiva u zaseoku Perići	Stolac	„Službeni glasnik BiH“ br.53/08. Broj: 05.2-2-140/06-2 5. juli, 2006.godine
Nekropola stećaka na rimokatoličkom groblju kod Jurkovića kuća u Brštanci	Neum	"Službeni glasnik BiH", broj 3/08. Broj: 05.2-2-130/06-4 5. septembra 2007. godine
Kamena ploča sa natpisom Radovca Vukanovića u Gornjem Hutovu	Neum	„Službeni glasnik BiH“, broj 40/10. Broj: 05.2-2-136/06-2 5. septembra 2006. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Crkvina u Hutovu	Neum	„Službeni glasnik BiH“, broj 53/08. Broj: 05.2-2-162/06-3

Haris Jahić: Turistička valorizacija kulturno-historijske baštine na primjeru nekropola stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

		5. septembra 2006. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Medugorje u Glumini	Neum	„Službeni glasnik BiH“, broj 53/08. Broj: 05.2-2-135/06-2 5. septembar 2006. godine
Nekropola sa stećcima i nišanima (Stari Harem) na Gorici	Stolac	Broj: 05.1-2-152/07-7 30. januara 2008. godine
Nekropola stećaka Poljice, lokalitet Veliko jezero	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 60/08. Broj: 02-02-64/08-3 28. maja 2008. godine
Nekropola stećaka Glavatičevo, lokalitet Gajine	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 12/09. Broj: 02-02-264/08-5 5. novembar 2008. godine
Dva stećka na lokalitetu Gromile u zaseoku Račica	Konjic	„Službeni glasnik BiH“, broj 36/09. Broj: 02-02-40/09-3 21. januara 2009. godine
Nekropola stećaka Česmina glava u Odžacima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 32/09. Broj: 05.1-02-40/09-5 21. januara 2009. godine
Nekropola stećaka Gradić u Odžacima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 32/09. Broj: 05.1-02-40/09-6 21. januara 2009. godine
Prahistorijski tumulus i nekropola stećaka na lokalitetu Dabića (Velika) poljana na obroncima planine Bahtijevice	Konjic	Broj: 02-2-40/09-11 11. marta 2009. godine
Nekropola stećaka i ostaci srednjevjekovne crkve na lokalitetu Crkvina u Razićima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 3/10. Broj: 02-2-40/09-12 11. marta 2009. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Crkvina (Pod) i ostaci temelja srednjevjekovne građevine Donja Drežnica, Jasenjani	Mostar	"Službeni glasnik BiH", broj 94/09. Broj: 05.1-2-40/09-37 8. jula 2009. godine
Nekropola stećaka Šarampolje (Vitina) u Kruševu	Mostar	"Službeni glasnik BiH", broj 97/09. Broj: 02-2-40/09-43 8. jula 2009. godine
Nekropola stećaka u selu Čičevo	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 62/10. Broj: 05.1-02.3-71/10-1 10. februara 2010. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Dub, selo Bulatovići	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-27 6. novembra 2012. godine
Nekropola sa dva očuvana stećka, selo Krupac	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-28 6. novembra 2012. godine
Nekropola sa dva očuvana stećka, selo Ladanica	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-29 6. novembra 2012. godine
Nekropola stećaka u selu Ribari	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-30 6. novembra 2012. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Greblje, selo Tuhobići	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-31 6. novembra 2012. godine
Nekropola stećaka u selu Zukići	Konjic	Broj: 05.1-2.3-73/12-32 6. novembra 2012. godine
Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mašeti u području zaseoka Velika, Bradina	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 102/11. Broj: 05.2-2.3-77/11-17 6. septembra 2011. godine
Nekropola sa stećcima na lokalitetu Ravnice u Dubočanima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 38/12. Broj: 05.2-2.3-73/12-3 26. marta 2012. godine

Nekropola sa stećcima, nišanima i krstačama u Gornjoj Bradini	Konjic	Broj: 05.2-2.3-77/11-18 6. septembra 2011. godine
Nekropola stećaka na lokalitetu Ograda (Vlah)	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 62/10. Broj: 05.1-02.3-71/10-2 10. februara 2010. godine
Nekropola stećaka i grobova u Gračanima	Konjic	"Službeni glasnik BiH", broj 102/11. Broj: 05.1-02.3-71/10-13 26. oktobra 2010. godine

TURISTIČKA VALORIZACIJA NEKROPOLA STEĆAKA TOURIST VALORIZATION OF NECROPOLIS OF STEĆAK

Planiranje razvoja različitih tipova kulturnog turizma u turističkoj destinaciji u velikoj je ovisnosti o pravilnoj turističkoj valorizaciji atributivnih društvenih elemenata geografske sredine. Pod turističkom valorizacijom smatra se procjena njihove vrijednosti, te u skladu s tim sagledavanje mogućnosti da se kulturna dobra na pravilan način valorizuju i uključe u razvoj turizma. Pri ovome se treba voditi računa o upotrebnoj vrijednosti, koja je u vezi sa atraktivnosti kulturnog dobra (korisnošću i rijetkošću), te njenoj turističkoj vrijednosti, jer, u izvjesnom smislu, turistička ponuda ima karakter robe, koja se nudi tržištu. Velika je važnost turističke valorizacije, kao indikacione metode u određivanju potencijalne vrijednosti i važnosti kulturno-historijske baštine u razvoju turizma, te zbog toga mora biti jedna od ključnih pri izradi master i strateških planova razvoja turizma u destinaciji. Procjena vrijednosti pojedinačnih kulturno-historijskih spomenika sa aspekta turizma, omogućuje razmatranje mogućnosti uključenja pojedinih resursa u razvoj turizma, što podrazumijeva uključivanje i materijalne i nematerijalne baštine destinacije Hercegovačko-neretvanskog kantona. Mnoga kulturna dobra imaju potencijal da postanu turistički proizvod u kulturnom turizmu, jer na jedinstven način reflektuje historiju mesta, životni stil i okruženje, promovira etničke tradicije destinacije i pružaju mogućnost za raznovrsne događaje. Međutim, odluka o uključivanju određenih kulturnih dobara u turistički proizvod često je zasnovana na nedovoljnom znanju o komponentama koje utiču na popularnost određene turističke atrakcije i nekompletnoj procjeni o potencijalu lokalne turističke atrakcije da postanu primarna turistička atrakcija, koja će privući turiste da posjete destinaciju. (V. Matić, 2009.)

U ovom radu predstavljen je tip turističke valorizacije koji je predložila Hilary du Cros (2000.), kada je uvela u proces turističke valorizacije destinacije kulturno-turističke subindikatora i njihov stepen građuiranja, posebno za turistički sektor i sektor upravljanja kulturnim dobrima, kao i za ocjenu robusnosti kulturnog dobra da primi posjetioce. Ovaj metod obuhvata dva sektora sa odgovarajućim subindikatorima. Prvi dio čini turistički sektor, koji obuhvata tržišnu privlačnost kulturnih dobara (1) i faktore od značaja pri dizajniranju turističkog proizvoda (2). Drugi sektor okarakterisan kao menadžment kulturnih dobara sadrži takođe dva subindikatora: kulturni značaj (3) i robusnost (4).

Konkretizovani subindikator, uključujući kvalitativnu i kvantitativnu ocjenu svakog od njih imaju slijedeće karakteristike:

I Turistički sektor

Tržišna privlačnost kulturnih dobara (1)

- Ambijent (slab 0-1, adekvatan 2-3, dobar 4, odličan 5),
- Dobro poznato van lokalne oblasti (ne 0-1, unekoliko 2-3, veoma dobro 4-5),
- Važan nacionalni simbol (ne 0, ima izvjestan potencijal 1-3, da 4-5),
- Može da se ispriča interesantna priča o kulturnom dobru – evokativno mesto (ne 0, ima izvjestan potencijal 1-3, da 4-5),
- Posjeduje izvjesne osobine koje ga jasno diferenciraju od okolnih kulturnih dobara (siromašno 0, adekvatno 2-3, dobro 4, odlično 5),
- Privlačno za specijalne potrebe, što bi omogućilo veću posjećenost od strane turista kao, napr. organizovanje festivala (uopšte ne 0, posjeduje izvjestan potencijal 1-3, da 4-5),
- Komplementira sa drugim turističkim proizvodima na destinaciji, odnosno u regionu (uopšte ne 0, ima izvjestan potencijal 1-3, da 4-5),
- Turistička aktivnost u regionu (skoro nikakva 0, postoji u izvjesnoj mjeri 2-3, visoka 4-5),
- Destinacija se asocira sa kulturom (uopšte ne 0, u izvjesnoj mjeri 2-3, visoko 4-5).

Faktori od značaja pri dizajniranju turističkog proizvoda (2)

- Pristup kulturnom dobru (nije dozvoljen 0, ograničen pristup 1-2, dozvoljen pristup svim elementima kulturnog dobra 3-4),
- Dobar transport od populacionog centra do kulturnog dobra (veoma je udaljeno/težak pristup 0, olakšana je dostupnost 1-2, odlična pristupačnost 3),
- Blizina drugih kulturnih atrakcija (veoma je udaljeno/otežano 0, olakšan je pristup 1-2, rastojanje se može brzo i lahko preći 3),
- Uslužne pogodnosti, parking, obilježeni putevi do kulturnih dobara, osvježanje, dostupnost informacija (slabo 0, adekvatne 1-2, dobre 3-4, odlične 5)

II Sektor menadžmenta kulturnih dobara

Kulturni značaj (3)

- Estetska vrijednost, uključujući arhitektonsku vrijednost ako se radi o građevinskom objektu (niska 0, srednja 1, visoka 2),
- Historijska vrijednost (niska 0, srednja 1, visoka 2),
- Edukaciona vrijednost (niska 0, srednja 1, visoka 2),
- Društvena vrijednost (niska 0, srednja 1, visoka 2),
- Naučno-istraživačka vrijednost (niska 0, srednja 1, visoka 2),
- Raritet kulturnog dobra na destinaciji, odnosno regionu (uobičajena kulturna dobra iste vrste 0, manje uobičajena 2, unikatno kulturno dobro te vrste 3),
- Reprezentativnost za destinaciju (slaba 1, dobra 2-3, odlična 4)

Robustnost (4)

- Osjetljivost kulturnog dobra (velika 0, privlačna 2-3, nije osjetljiva 4),
- Stanje reparacije (slabo 0, donekle izvršeno 1, dobro 2-3, odlično 4),

- Postojanje plana upravljanja kulturnim dobrom (nema plana 0, u pripremi je 1-4, postoji 5),
- Regularni monitoring i održavanje (slabo 0, donekle 1-2, dobro 3-4, odlično 5),
- Potencijal za tekuće investiranje i konsultaciju ključnih stejkholdera (slab 0, adekvatan 1-2, dobar 3-4, odličan 5),
- Mogućnost negativnog uticaja velikog broja posjetilaca na fizičko stanje kulturnog dobra (velika mogućnost 1, srednja mogućnost 2-4, mala mogućnost 5), odnosno na životni stil i kulturne tradicije lokalne zajednice (velika mogućnost 1, srednja mogućnost 2-4, mala mogućnost 5),
- Mogućnost da modifikacija, kao dio razvoja proizvoda, ima negativan uticaj na fizičko stanje kulturnog dobra (velika mogućnost 1, srednja mogućnost 2-4, mala mogućnost 5), odnosno na stil života i kulturne tradicije lokalne zajednica (velika mogućnost 1, srednja mogućnost 2-4, mala mogućnost 5). (H. du Cros, 2000.)

Klasifikacija subinidikatora po Hilary du Cros metodologiji za kulturni značaj odnosno robustnost ima slijedeće karakteristike:

- Osjetljivost, odnosno mala kulturna vrijednost 0-20,
- Osrednja vrijednost 21-40,
- Visoka vrijednost 41-60.

Na osnovu izvršene analize, postavlja se matrica tržišne privlačnosti i robustnosti sa devet ćelija, označenih sa $M(x, y)$ ($x, y = 1, 2, 3$). Za svaku kulturno dobro, u ovom slučaju za nekropole stećaka, se određuje kojoj ćeliji pripada u zavisnosti od ocjene koju je dobilo u prethodnom postupku ocjenjivanja. Ćelije matrice su definisane prema slijedećim vrijednostima:

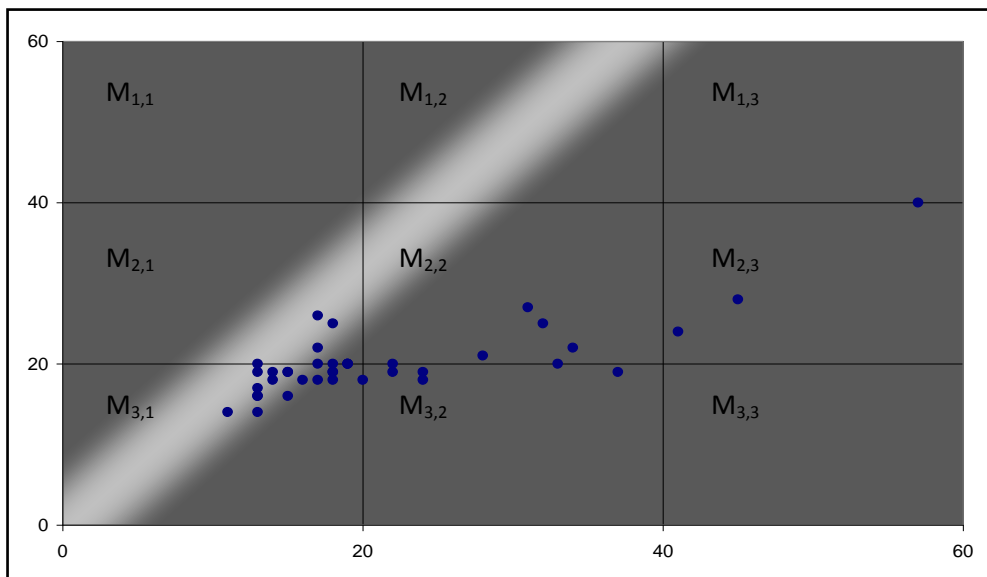
- $M_{1,1}$ – visoka vrijednost indikatora kulturna značajnost i mala tržišna privlačnost.
- $M_{1,2}$ – visoka vrijednost indikatora kulturna značajnost i srednja tržišna privlačnost,
- $M_{1,3}$ – visoka vrijednost indikatora kulturna značajnost i velika tržišna privlačnost,
- $M_{2,1}$ – osrednja vrijednost indikatora kulturna značajnost i mala tržišna privlačnost,
- $M_{2,2}$ – osrednja vrijednost indikatora kulturna značajnost i srednja tržišna privlačnost,
- $M_{2,3}$ – osrednja vrijednost indikatora kulturna značajnost i velika tržišna privlačnost,
- $M_{3,1}$ – mala vrijednost indikatora kulturna značajnost i mala tržišna privlačnost,
- $M_{3,2}$ – mala vrijednost indikatora kulturna značajnost i srednja tržišna privlačnost,
- $M_{3,3}$ – mala vrijednost indikatora kulturna značajnost i velika tržišna privlačnost.

Kulturna dobra koja imaju malu tržišnu privlačnost ne mogu biti ključne atrakcije koje će privući veći broj turista. Kulturna dobra sa visokom i osrednjom vrijednošću indikatora kulturna značajnost/robustnost, i srednjom tržišnom privlačnošću, odnosno ona koja ulaze u sastavu kategorija $M_{1,2}$ i $M_{2,2}$, treba da budu na kvalitetan način promovisana, ali i predmet pažnje konzervatora i menadžera kulturnih dobara u cilju određivanja optimalnog broja posjetilaca sa stanovišta održivog razvoja kulturnog turizma (V. Matić, 2009).

Veoma mali broj nekropola stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu mogu predstavljati ključnu i samostalnu turističku atrakciju, koja će svojim atributivnim faktorima privući veliki broj turista, te, u skladu s tim, obezbjediti značajan priliv materijalnih sredsta-

va iz oblasti turizma. Velika većina nekropola, na osnovu navedene matrice i izvršene turističke valorizacije primjenom Hilary du Cros modela, spada u skupinu $M_{3,1}$, odnosno u skupinu koja se označava niskom vrijednošću indikatora kulturna značajnost/robustnost i maloj tržišnoj privlačnosti.

Analizom tabele matrica turističke valorizacije očigledno je da se čak 23 od ukupno 39 nekropola stećaka zaštićenih kao nacionalni spomenici nalazi u skupini niske vrijednosti kulturne značajnosti i robusnosti i male tržišne privlačnosti. U ovoj skupini se nalaze slijedeće nekropole: Vrbaljani, Doljani, Brdo I, Brdo II, Pogrebница, Perići, Hutovo, Veliko jezero, Gajina, Račica, Odžaci I, Čičevo, Ograda, Gračani, Bulatovići, Krupac, Lađanica, Ribari, Tuhobići, Zukići, Velika Bradina, Dubočani i Gornja Bradina. Bez obzira na činjenicu da stećci predstavljaju izuzetno značajne kulturno-historijske spomenike, te da se u skladu s tim, mogu u značajnoj mjeri turistički valorizirati, za navedene nekropole to nije slučaj.

Sl. 4. Grafikon matrice turističkog sektora i tržišne privlačnosti nekropola stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

Fig. 4. Chart of matrix of the tourism sector and market attractiveness of necropolis in Herzegovina-Neretva Canton

Veliki broj stećaka u potpunosti ili djelomično je nepristupačan, što zbog slabih komunikacija, zaraslosti u vegetaciju ili minskih polja. Nijedna od gore navedenih nekropola se ne održava, tako da nema gotovo nijednog nadgrobno spomenika koji nije prekriven mahovinom ili lišajima. Mnogobrojni su primjeri prevrtanja i tonuća stećaka, a nerijetki su primjeri vandalizma. Spomenici su, što prirodnim, što antropogenim djelovanjem, oštećeni, okrnjeni ili polomljeni. Restauratorski radovi ni na jednoj od gore pomenutih nekropola nije sprovedena, te je postojanje ukrasa na stećcima u potpunosti ili gotovo neprimjetno. Ne postoji nikakva turistička infrastruktura, putokazi, panoi, promotivni materijal, naplata ulaza, turistički vodiči i sl. koja bi uticala na kvalitativno poboljšanje turističkog potencijala.

Potrebno je istaći da su sve nekropole „zaštićene“ kao nacionalni spomenici na nivou Bosne i Hercegovine. Izuzev odluka o proglašenju za nacionalne spomenike i utvrđivanju zone prostiranja dobra i nepotpunoj inventarizaciji stećaka, političke strukture u našoj zemlji nisu apsolutno ništa uradile na zaštitu, uređenju, restauraciji i konzervaciji ovog izuzetno značajnog kulturno-historijskog dobra.

U odlukama i rješenjima o proglašenju nacionalnih spomenika navedena je zabrana gradnje u i oko područja nekropola. Ova odluka se u potpunosti ne poštuje, tako da nerijetko sredinom nekropole vode seoski putevi, grade se stambeni objekti, evidentno je izmještanje stećaka, eksploatacija šljunka u neposrednoj blizini nekropola, divlje deponije smeća, ispaša stoke i sl. Zbog svega navedenog, bez obzira na kulturno-historijski značaj, navedene nekropole ne mogu i neće značajno učestvovati u turističkom prometu turističke destinacije Hercegovačko-neretvanskog kantona, sve dok strukture vlasti, na svim državnim nivoima, ne preduzmu odgovarajuće korake s ciljem uređenja, restauracije i konzervacije nekropola stećaka. Jedino se na ovaj način mogu kvalitetnije valorizovati ovi, nesumnjivo, izuzetno važni kulturno-historijski spomenici Bosne i Hercegovine.

Tabela 4. Broj nekropola stećaka u Hercegovačko-neretvanskom kantonu razvrstanih po matricama turističke valorizacije kulturno-historijskih dobara

Table 4. Number of necropolis in the Herzegovina-Neretva Canton segregated by matrices of tourist valorization of cultural and historical resources

Matrica	M _{1,1}	M _{1,2}	M _{1,3}	M _{2,1}	M _{2,2}	M _{2,3}	M _{3,1}	M _{3,2}	M _{3,3}
Broj nekropola	-	-	-	3	4	3	23	6	-

Druga, po brojnosti, matrica turističke valorizacije predstavljena je skupinom koja se označava sa M_{3,2}, odnosno sa niskom vrijednosti indikatora kulturna značajnost/robustnost i srednjom tržišnom privlačnosti. Ovoj matrici pripadaju slijedeće nekropole: Risovac, Ponor, Borci, Glumina, Gorica i Razići. Niska vrijednost indikatora kulturne značajnosti, odnosno robustnosti, rezultat je niza faktora, koji su se odnosili i na prethodnu matricu: neuređenost i zapuštenost nekropola, oštećenja i propadanja nadgrobnih spomenika, neizvršene restauracije i konzervacije, nepostojanja turističke infrastrukture i signalizacije i sl. Drugim riječima, negativnim djelovanjem, prije svega, antropogenih faktora, nekropole i ove matrice imaju mali kulturni značaj. Nešto povoljnije ocjene za tržišnu privlačnost uslovljena su povoljnijim geografskim i turističkim položajem nekropola. Nekropole Risovac i Ponor smještene su na Dugom polju, odnosno u području Parka prirode Blidinje. Zahvaljujući navedenoj činjenici pomenute nekropole mogu predstavljati komplementarni turistički resurs daleko razvijenijem planinskom, skijaškom ili ekoturizmu Parka prirode Blidinje. S druge strane nekropole Razići i Borci se nalaze u gornjem slivu rijeke Neretve, te se mogu istaći kao komplementarna turistička potencijalna atrakcija planinskom, avanturističkom ili lovnom i ribolovnom turizmu. Veća tržišna privlačnost nekropola Glumina i Gorica rezultat su smještaja nadgrobnih spomenika u samom selu, te su zbog navedene činjenice ove nekropole uređenje i omogućen je neometan pristup potencijalnim posjetiocima.

U skupinu matrice M_{2,2}, koja predstavlja skupinu kulturno-historijskih dobara sa osrednjom vrijednosti indikatora kulturne značajnosti/robustnosti i srednjom tržišnom privlačnosti, ubrajaju se četiri nekropole stećaka Hercegovačko-neretvanskog kantona i to:

Biskup, Brštanica, Gornje Hutovo i Kruševo. O značaju nekropole stećaka Biskup i njenom imenovanju na Tentativnu listu UNESCO-a, već je bilo govora, ali je važno još jednom ukazati na negativne antropogene uticaje koje umanjuju značaj ove turističke atrakcije. Veliki kulturno-historijski značaj i turistički potencijal kojeg nekropola stećaka Biskup nesumnjivo ima limitiran je stepenom uređenosti nekropole i kompletne turističke infrastrukture. Značajnija turistička valorizacija jedino se može obezbjediti kvalitetnim restauratorskim i konzervatorskim radovima na i oko nekropole, koje podrazumijevaju čišćenje i uređenje spomenika, krčenje samonikle vegetacije, oslobađanje stećaka od lišaja i mahovina kojim su prekriveni, uređenje turističke infrastrukture i signalizacije i sl. Nekropole Brštanica i Gornje Hutovo imaju nešto značajniji turistički potencijal zbog rariteta kulturno-historijskog dobra. Na nekropoli Brštanica su pored stećaka evidentirani i prahistorijski tumulusi, odnosno u Gornjem Hutovu Kamena ploča sa natpisom Radovca Vukanovića. Pored toga pomenute nekropole se nalaze unutar samih naselja te je time pristup lokaciji daleko povoljniji. Nekropola Kruševo se nalazi u ovoj skupini prvenstveno zbog djelomičnih restauratorskih radova koja je samostalno poduzela katolička crkva u pomenutom selu. Uređene su staze između stećaka, postavljene klupe za odmor, a jedan dio stećaka je restauracijom sačuvan od daljeg propadanja. U dvorištu crkve, kojeg čini i nekropola, se redovno održavaju mise.

Matricu $M_{2,1}$, označenu kao osrednja vrijednost indikatora kulturna značajnost/robustnost i mala tržišna privlačnost sačinjavaju tri nekropole stećaka: Bahtijevice, Jasenjani i Odžaci II. Ove nekropole se odlikuju svojim posebnostima: Bahtijevice – prahistorijski tumulusi, Jasenjani – ostaci srednjovjekovne građevine i Odžaci II – nekropola sa sto stećaka (98 sanduka i 2 sljemenaka). Njihov kulturni značaj umnogome je umanjen negativnim antropogenim djelovanjima, u potpunosti obrasla travom i žbunjem i izložena vandalizmu (namjernim oštećenjima spomenika i crtanjem grafita). Nekropole se uopšte ne održavaju, zbog čega je veliki broj stećaka nagnut ili tone, te je gotovo u potpunosti prekrivena mahovinama i lišajevima koji dodatno utiču na ionako loše stanje stećaka.

Najveći turistički potencijal u Hercegovačko-neretvanskom kantonu imaju nekropole u okviru matrice $M_{2,3}$, označene kao osrednje vrijednosti indikatora kulturna značajnosti/robustnost i velike tržišne privlačnosti. U ovu matricu se ubrajaju tri nekropole: Radimlja, Boljuni i Dugo polje. Najviši potencijal ima nekropola stećaka Radimlja u Stocu, koja se nalazi na samoj graničnoj vrijednosti sa najkvalitetnijom matricom $M_{1,3}$, označene kao visoke vrijednosti indikatora kulturne značajnosti i velike tržišne privlačnost. Relativno niska ocjena za tržišnu privlačnost rezultat je topografskog smještaja nekropole Radimlja, odnosno neplanske gradnje u bližem okruženju. Iako je rješenjem o proglašenju nacionalnog spomenika objavljenom u službenom listu Bosne i Hercegovine izričito zabranjena gradnja, u blizini nekropole se nalazi automehničarska i vulkanizerska radnja sa autopraonicom. Ovakve ljudske djelatnosti ni u kom slučaju nisu kompatibilne sa kulturnim turizmom, te umnogome umanjuju estetsku unikatnost nekropole i okruženja u kojem se nalazi.

Nekropole Radimlja, Boljuni i Dugo polje su jedine nekropole u Hercegovačko-neretvanskom kantonu u kojima su poduzeti restauratorski i konzervatorski radovi. Ovi radovi na nekropoli Radimlja su provedena u cjelosti, dok su na nekropolama Boljuni i Dugo polje oni provedeni samo djelomično. Područje Radimlje i Boljuna je uređeno za turističke posjete, sa relativno kvalitetnom turističkom infrastrukturom, turističkim stazama, turističkim vodičima i turističkom signalizacijom. Do samih nekropola vode asfaltirane

saobraćajnice, sa uređenim parkinzima mjestima za osvježenje turista. Nekropola Radimlja predstavlja adekvatan primjer kvalitetnog upravljanja kulturno-historijskom baštinom i pravilne turističke valorizacije navedene turističke atrakcije. Sa manjim zahvatima, koji se prvenstveno odnose na uklanjanje nelegalno izgrađenih poslovnih prostora, nekropola Radimlja može predstavljati visoko kvalitetnu turističku atrakciju koja može ostvariti veliki turistički promet i obezbjediti značajan priliv materijalnih sredstava od turističke djelatnosti. Na nekropoli Boljuni se, pored ostalog, moraju izvršiti dodatni restauratorski radovi (čišćenje spomenika) i završiti konzervacijski poslovi kako bi najveća nekropola na teritoriji Hercegovačko-neretvanskog kantona mogla u punom kapacitetu ostvariti svoj nemali turistički potencijal. Nekropola stećaka na Dugom polju se nalazi u ovoj skupini prvenstveno zbog veličine i značaja nadgrobnih spomenika (150 stećaka), te zbog činjenice da može predstavljati komplementarni turistički potencijal tipovima turizma karakterističnim za planinsko i zaštićeno područje Blidinja. Na nekropoli su izvršeni djelomični restauratorski radovi, te se spomenici nalaze u relativno dobrom stanju. Područje nije ograđeno i ne postoji naplata ulaza za eventualne posjetioce.

ZAKLJUČAK CONCLUSION

Hercegovačko-neretvanski kanton, s obzirom na broj nekropola, broj stećaka i ukrašenih primjeraka ovog nadgrobnog spomenika, ima najveći turistički potencijal unutar Bosne i Hercegovine, ali i regije u cjelini. Navedena turistička atrakcija ni izbliza nije valorizovana u kapacitetu kojeg pruža. Nebrigom političkih struktura na svim nivoima vlasti najveći broj nekropola u potpunosti je nezaštićena. Stećci su nagnuti, tonu, obrasli samoniklom vegetacijom i u velikom broju slučajeva nedostupni za posjetu. Nesumnjivi turistički potencijal ove kulturno-historijske baštine gotovo u potpunosti je neiskorišten, sa izuzetkom stolačkih nekropola u Radimlji, odnosno Boljunima.

Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine donijela je 39 rješenja o zaštiti nekropola, a čak su četiri nekropole (Radimlja, Boljuni, Biskup i Dugo polje) predložene na listu zaštićenih kulturno-historijskih spomenika pri UNESCO-u. Izuzev birokratskih dokumenata praktično se ništa ne poduzima na zaštitu i kvalitativnom poboljšanju turističkog potencijala koje nekropole stećaka sa sobom nose. Stećci, što djelovanjem prirodnog, što antropogenog faktora, propadaju, a dio njih je u potpunosti uništen. Ukrasi na spomenicima vrlo često su neprimjetni i nečitljivi, uz nekropole se nalaze skladišta građevinskog materijala, dio njih je u minskim poljima, kroz nekropolu vode seoski putevi, vrši se ispaša stoke, kultivisu površine oko spomenika, podižu voćnjaci i sl. Obezbeđenje materijalnih priliva od kulturnog turizma baziranog na turističkoj atraktivnosti nekropola stećaka može se ostvariti jedino značajnim materijalnim ulaganjima i donošenjem adekvatnih zakonskih propisa i regulativa kojima se uređuje sistem i način upravljanja, održavanja i zaštite ovog kulturno-historijskog dobra.

Kvalitetna turistička valorizacija podrazumijeva kvalitetnu infrastrukturu, saobraćajnice, uređenje i ograđivanje nekropola, restauraciju i konzervaciju spomenika, turističku signalizaciju, turističke vodiče, brošure i promotivni materijal, nadležne službe za upravljanje spomenicima, naplatne kućice, parking mjesta, mjesta za osvježenje turista i sl. Bez ovih djelovanja, turistički potencijal nekropola stećaka, bez obzira na njihovu kulturno-

historijsku važnost, ne može u značajnijoj mjeri biti valorizovan. Nekropola Radimlja može predstavljati egzemplar svim strukturama vlasti za način i mogućnosti kvalitetne turističke valorizacije kulturno-historijskog dobra.

Literatura

Literature

- Compendium of Tourism Statistics (2012.), Data 2006 – 2010, 2012 Edition, World Tourism Organization (UNWTO), Madrid, Spain*
- Kroeber, A. L., Kluckhohn, C. (1952.): Culture: a critical review of concepts and definitions. Papers, 47 (1), Cambridge, Mass.: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Cambridge, Massachusetts*
- Hrabovski-Tomić, E. (2008.): Selektivni oblici turizma, Prvo izdanje, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica*
- Brokensha, P., Guldberg, H. (1992.): Cultural tourism in Australia: A report on cultural tourism, Australian Government Publishing Service, Canberra*
- Craik, J. (1995.): Are there cultural limits to tourism?, Journal of sustainable tourism, Vol. 3, Issue 2., 87-98, Taylor and Francis, Routledge*
- ICOMOS (2008.): The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage sites, General assembly of ICOMOS, Quebec, Canada*
- Richards, G. (1996.): Cultural tourism in Europe, CAB International, Wallingford, United Kingdom*
- Mihić, Lj. J. (1985.): Neretva, Prenj, Čvrtnica, Čabulja, Vran, Ljubuša, Raduša, Makljen, Crvanj – Priroda, čovjek, istorija, Mostar*
- Bešlagić, Š. (1971.): Stećci, Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Biblioteka kulturno naslijeđe, Sarajevo*
- Anđelić, P. (1984.): Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo*
- Matić, V. (2009.): Turistička valorizacija spomeničkih vrednosti severozapadne Srbije, Zbornik radova Drugog kongresa geografija Bosne i Hercegovine, Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo*
- Du Cros, H. (2000). Planing for sustainble Cultural Heritage Tourism in Hong Kong. Final report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR..*

SUMMARY

TOURIST VALORIZATION OF CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE ON THE EXAMPLE OF MEDIEVAL TOMBSTONES (STEĆAK) IN THE HERZEGOVINA-NERETVA CANTON

Haris Jahić

University of Sarajevo, Faculty of Science, Department of geography
Zmaja od Bosne 33 – 35, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
haris-jahic@hotmail.com

Herzegovina-Neretva Canton, by the number of necropolis, number of tombstones (stećak) and decorated specimen of these tombstones, has the greatest potential for tourism

in Bosnia and Herzegovina and the region as a whole. The above tourist attraction is not nearly valorized in capacity which provides. Neglect of political structures at all levels, largest number of necropolis was completely unprotected. Tombstones are lean, tone, overgrown with wild vegetation and in many cases unavailable for the visit. Undoubted tourist potential of this cultural and historical heritage almost completely unused, with the exception of Stolac necropolis in Radimlja or Boljuni.

Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina issued a 39 decision on the protection of the necropolis, and even four necropolis (Radimlja, Boljuni, Biskup and Dugo Polje) are proposed to the list of protected cultural and historical monuments in UNESCO. Except bureaucratic documents virtually nothing is being done to protect and for qualitative improvement of tourism potential that necropolis carry. Tombstones, as the action of natural, or anthropogenic factors, decaying, and part of them has been completely destroyed. The decorations on the monuments are often invisible and indecipherable, with the necropolis located near warehouse building materials, some of them are in the minefields, the necropolis of rural roads leading, takes place livestock grazing, cultivation area around the monument, erected orchards, etc. Providing material influx of cultural tourism based on tourist attraction necropolis can only be achieved with significant material investment and the adoption of appropriate legislation and regulations governing the system and method of management, maintenance and protection of cultural and historical resources.

Quality tourist evaluation includes quality infrastructure, roads, landscaping and fencing necropolis, restoration and conservation of monuments, tourist signalization, tourist guides, brochures and promotional material, the heritage monuments management, toll booths, parking lots, places for refreshment services etc. Without these actions, the tourism potential of necropolis, regardless of their cultural and historical importance, cannot valorized. Necropolis Radimlja may represent an exemplar to all structures of governance mode and features of high-quality tourist valorization of cultural and historical resources.

Author

Haris Jahić

Doctor of geographical sciences, senior assistant at the Faculty of Science, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Performs exercises, among other things, from Tourism and environmental protection and Methods of teaching geography.